

Тараненко К. В.,

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАГМАТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ АНТОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дослідження присвячене систематизації та аналізу наявних методів гуманітарного дослідження суб'єктивного чинника в мові. Розроблено процедуру вивчення прагматичної інформації антонімів української мови.

Ключові слова: метод, прийом, прагматична інформація, суб'єктивний чинник, антонім.

Исследование посвящено систематизации и анализу существующих методов гуманитарного исследования субъективного фактора в языке. Разработана процедура изучения прагматической информации антонимов украинского языка.

Ключевые слова: метод, приём, прагматическая информация, субъективный фактор, антоним.

This study is devoted to the systematization and analysis of existing methods of humanitarian research of the subjective factor of the language. The procedure for the study of pragmatic information of the antonyms of the Ukrainian language has been developed.

Keywords: method, technique, pragmatic information, subjective factor, antonym.

Сучасні тенденції розвитку лінгвістики з її підвищеним інтересом до вивчення прагматичного аспекту функціонування мовних одиниць зумовлюють пошуки нової методології дослідження. Лінгвістична прагматика постає як сфера знань із нечітко окресленим проблемним полем, несформованими повністю методами, методиками й прийомом аналізу. Пошук прийомів прагматичного аналізу мовних одиниць дозволить розширити науковий інструментарій прагмалінгвістики та наблизить її до впорядкованої й стандартизованої галузі мовознавства. У свою чергу антонімія як універсальна лінгвістична категорія дає широкі можливості для пошуку нової методології дослідження у межах прагмалінгвістичного підходу.

Вагомий внесок у розробку питань методології дослідження суб'єктивного чинника в мові та мовленні зробили Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, А. Вежицька, І. Сусов та ін. Методи вивчення прагматичного значення розробляли Ч. Осгуд та В. Петренко. Однак методів дослідження, які властиві суто прагматичному аналізу, не створено, і тому говорити про наявність окремого методу дослідження прагматичної інформації поки що зарано. Л. Рижова навіть ставить питання про те, чи є прагматика наукою цілісною, єдиною, “чи існує декілька прагматик, що є різними науковими дисциплінами з різними методами дослідження мовної дійсності?” [6; с. 36].

Сучасний етап розвитку науки про мову лише починає формувати методи дослідження мовних одиниць у межах лінгвістичної прагматики. Тому метою цього дослідження є аналіз наявних методів гуманітарного дослідження суб'єктивного чинника в мові, а також розробка процедури вивчення прагматичної інформації антонімів української мови.

Тісні контакти прагмалінгвістики з іншими розділами науки про мову, семіотикою, соціологією, психологією та іншими сферами гуманітарного знання зумовили взаємопроникнення цих наук, тим самим виробивши низку внутрішньодисциплінарних методів дослідження суб'єктивного чинника в мові, мовленні та комунікації. Серед найпродуктивніших методів можна назвати структурний аналіз, дискурс-аналіз, контент-аналіз, інтент-аналіз, кластер-аналіз, трансакційний аналіз, семантичний диференціал, асоціативний експеримент, метод прямого тлумачення слова тощо. Серед такого розмаїття прийомів прагмалінгвістичного дослідження слід виокремити та проаналізувати ті, що стануть ефективними у дослідженні прагматичної інформації антонімів української мови.

Виявляючи дію суб'єктивного чинника в мові, лінгвістична прагматика використовує напрацювання структурних методів аналізу. Найпродуктивнішим для дослідження прагматики антонімічних пар є **компонентний аналіз** (аналіз значення слова з метою виділення семантичних компонентів, що входять до нього). Його застосовують для вивчення антонімічної пари як цілісної системи, елементи і частини якої співвіднесені й протиставлені достатньо закономірними зв'язками. Виділення в антонімах складових елементів здійснюється за допомогою їх зіставлення. Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, способу їх угруповання, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо [4; с. 298].

На прикладі компонентного аналізу антонімів *важкий – легкий* визначимо (зіставляючи їхні семи) ситуації, у яких значеннєві компоненти цих сем вступають у протиставні відношення, а в яких – ні. За таблицею простежимо за функціонуванням протиставних відношень.

Важкий	Легкий
Який має велику вагу; тяжкий.	Який має невелику, незначну вагу.
Великий, масивний.	
Позбавлений легкості, швидкості, характерний для руху кого-небудь значного вагою, незграбного чи втомленого (про ходу, біг і т. ін.).	Плавний, граціозний (про ходу, рухи і т. ін.).
Який вимагає великого напруження, великих зусиль для здійснення, проведення, подолання і т. ін.	Приступний для розуміння, простий для засвоєння.
Який несе з собою всілякі незгоди, труднощі, страждання.	
Нелегкий для порозуміння, нелагідний у стосунках; непривітний.	Який має жартівливий, пустотливий характер.
Значний за ступенем, силою прояву.	Не дуже сильний, ледве помітний, незначний.

	Не обтяжений великою кількістю знарядь, деталей і т. ін.
Дуже сумний, гнітючий, безрадісний.	
Дуже густий, сильний і неприємний.	
Великий розмірами і потужний у дії.	

У результаті аналізу встановлено, що семантична структура антонімічних лексем складається з трьох типів сем: загальні, контрарні й безеквівалентні семи. Загальною семою є позначення ваги. Контрарні семи передбачають і виключають одна одну в структурі двох антонімів. Безеквівалентні семи належать до значеннєвої структури лексеми *важкий*, оскільки вона органічніше виступає характеристикою розміру, потужності, складності.

Загальномовні антоніми *важкий – легкий*, що виражають протиставлення великого – малого полюсів ознаки ваги, не мають повної симетрії в розвитку членів. У деяких значеннях ці антоніми відрізняються сферами вживання тому, що прикметник *легкий* часто сприймається як позитивно-оцінний, натомість лексема *важкий* функціонує здебільшого як негативна характеристика. Антоніми *важкий – легкий* у більшості значень відходять від позначення ваги та характеризують абстрактні поняття (вдачу, покарання, ходу, сон), унеможливлучи тим самим процес визначення ступеня вияву ваги як ознаки. Не завжди між загальномовними антонімами у спільному контексті реалізуються потенційно наявні антонімічні відношення. Антонімічні відношення актуалізуються лише за умови називання полярних ознак певного предмета (об'єкта, явища) тощо. Максимальна протилежність для кожного конкретного вживання залежить від характеру семантики слів та їхньої сполучуваності. Проте інколи певний антонімічний фон може виникнути за умови функціонування з різними загальними суб'єктивними значеннєвими інтерпретаціями конкретного мовця.

Антоніми виражають не окреме поняття, а є прагмалінгвістичною універсалією, породженою суб'єктивними мовотворчими зусиллями мовця в його пошуках експресивних засобів вислову. Тому під час практичного вивчення семантичної структури антонімічних відношень необхідно враховувати їх екстралінгвістичну зумовленість та прагматичну інформацію.

Компонентний аналіз є незамінним при вивченні значеннєвої структури антонімічної пари, проте прагмалінгвістика виходить за межі дослідження тільки інтерпретації значень конкретними мовцями. Зафіксоване та вмотивоване значення слова може варіюватися в залежності від спрямованості особистості мовця. Тому вважаємо доцільним залучити для вивчення прагматичної інформації антонімів психосемантичні методи дослідження.

До завдань психосемантики входить реконструкція індивідуальної системи значень, через призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення її генезису, будови і функціонування. Психосемантика досліджує різні форми існування значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, комунікативні дії, а також словесні поняття). Сучасне трактування значення базується на уявленні про нього як про складну багатокомпонентну структуру, що складається з дрібніших, ніж значення, одиниць. Під прагматичним значенням розуміється поведінкова реакція на слові, яке умовно-рефлекторно пов'язане із загальною реакцією на об'єкт, позначений цим словом, тобто психологічне значення ідентифікується з репрезентативними процесами [5, с. 6].

Психосемантичний підхід до дослідження антонімів реалізує парадигму суб'єктивного підходу до його розуміння. Змістовна інтерпретація структур (факторів), що виділяються, вимагає побачити світ "очима досліджуваного", відчуті його способи осмислення світу. Індивідуальна система значень, що реконструюється в межах суб'єктивного семантичного простору, є своєрідною орієнтовною основою такого емпатійного процесу, дає йому смислові опори.

Серед психосемантичних методів показовим для антонімії є **метод семантичного диференціалу** – метод побудови індивідуальних або групових семантичних просторів. Координатами об'єкта в семантичному просторі служать його оцінки за рядом біполярних градуйованих (трьох-, п'яти-, семибальних) оцінних шкал, протилежні полюси яких задані за допомогою вербальних антонімів. За допомогою цього методу досліджується емоційно-особистісне ставлення мовця до комунікативної одиниці. Ще засновник цього методу Ч. Осгуд назвав його методом вимірювання прагматичного або конотативного значення, проте й досі метод семантичного диференціалу перебуває поза межами уваги прагмалінгвістів.

Провідним фактором для дослідження прагматичної інформації антонімів методом семантичного диференціалу є фактор оцінки, який представлений 17 шкалами. У результаті оцінки досліджуваними антоніми української мови стала помітною низка показових для прагмалінгвістики тенденцій. Такі лексеми, як *освітлення* та *розкішний* не відзначилися полярною протилежністю для слів *морок* і *убогий* відповідно, хоча вони є загальномовними антонімами. Можливо, відносна застарілість та рідковживаність слів *морок* та *убогий* призвели до зниження інтенсивності їх оцінних значень та експресивного забарвлення. Тому сучасні мовці схильні до вживання лише одного з членів цих антонімічних пар, які позначають позитивний полюс емоційного забарвлення (*освітлення*, *розкішний*).

Застосування цього методу відкриває для дослідників прагматичної інформації антонімів широке поле для вивчення, дозволяючи проаналізувати відмінність в оцінці понять різними мовцями, наявність / відсутність повної протилежності в оцінці понять антонімічних пар, вплив фонетичних асоціацій на сприйняття й оцінку антонімів.

Доповненням до процедури дослідження прагматичної інформації антонімів за допомогою семантичного диференціалу може стати метод невербального семантичного диференціалу. Від вербального цей метод відрізняється тим, що координатами лексичної одиниці в семантичному просторі служать його оцінки за низкою біполярних градуйованих оцінних шкал, протилежні полюси яких задані за допомогою графічних об'єктів. Метод невербального семантичного диференціалу доводить, що ставлення мовця до комунікативної одиниці можна дослідити через явище синестезії (це явище, яке полягає у тому, що якийсь подразник, діючи на відповідний орган чуття, поза

бажанням суб'єкта, викликає не тільки відчуття, специфічне для даного органу чуття, але одночасно ще й додаткове відчуття чи уявлення, характерне для іншого органу чуття). Психічний образ за своєю природою є цілісним і інтермодальним, і синестезія в цьому сенсі є одним з механізмів, що реконструює цілісний образ комунікативної одиниці на основі сприйняття однієї модальності [5, с. 63]. Наприклад, антоніми *день – ніч* можуть позначати у свідомості мовця не лише час, а й колір, температуру і навіть звуки та запахи. Усі ці відтінки значень впливають на суб'єктивне відображення дійсності у свідомості мовця, а відтак і на специфіку її передачі засобами мови. Цей метод робить результати більш достовірними, оскільки звільняє досліджуваних від фонетичних асоціацій, а також дає змогу порівняти отримані дані з даними дослідження методом вербального семантичного диференціалу.

Застосування методів вербального та невербального семантичних диференціалів знову наближає нас до аналізу не стільки мовних одиниць загалом, скільки їх окремих значень зокрема. Для ширшого уявлення про антоніми як лінгвістичні універсали слід звернутися до психолінгвістики, оскільки психолінгвістичні методи дослідження є найближчими до аналізу прагматичної інформації за своєю природою.

Прямого способу виділення прагматичних компонентів значення як системи диференційних ознак антонімів не існує. Тому будь-який психолінгвістичний метод дослідження спочатку включає знову ж таки етап пошуку значень, а вже потім виділення прагматичної інформації. Найдокладніше розробленою технікою аналізу прагматичного значення у сучасній науці є **асоціативний експеримент**. Цей метод допомагає дослідити суб'єктивні семантичні поля слів, які формуються і функціонують у свідомості мовця [2, с. 30]. У межах антонімії асоціативний експеримент незамінний при вивченні характеру семантичних зв'язків слів усередині семантичного поля. Цей метод розкриває перед дослідником шлях для аналізу результатів та узагальнення закономірностей, дає можливість проаналізувати розподіл асоціацій за стимулами, виявити умови, що впливають на цей розподіл, вивчити форму і структуру асоціацій, класифікувати асоціації за формою або змістом (синтагматичні, парадигматичні). Відомо, що здатність до протиставлення є природним нахилом людського розуму, що “в свідомості людини поняття закладені парами, причому кожне із слів такої пари завжди так чи інакше викликає уявлення про інше” [1, с. 139]. Проведення направленного асоціативного експерименту (до слова-стимулу досліджувані добирали антоніми) доводить цей факт, але також демонструє відмінності у розумінні та інтерпретації конкретним мовцем усіх відтінків семантичної та прагматичної інформації. До слова-стимулу *грубий* досліджувані вказали, крім загальнономовного антоніма *ніжний*, також слова *ввічливий, делікатний, культурний, м'який, ласкавий, чуйний, лагідний, точний, вишуканий*. Усі ці слова можуть стати антонімами до слова *грубий* лише у межах конкретної комунікативної ситуації. Однак саме вони розкривають особливості прагматичного впливу мовця на адресата з метою досягнення відповідного ефекту.

Застосування усіх перерахованих методів дослідження прагматичної інформації антонімів дає широку, але не вичерпну характеристику явища. Для всебічного аналізу предмета свого дослідження прагмалінгвістика балансує не межі багатьох гуманітарних наук, тим самим збагачуючи інструментарій дослідників. На початку XXI ст. прагмалінгвістика збагатилася ідеями трансакційного аналізу, що сформувало зародки нового методу дослідження мовних одиниць у межах цієї науки. **Трансакційний аналіз** – це вивчення інтерактивної складової комунікації, взаємозв'язків і взаємовпливів учасників спілкування, які виявляються в їх “его-станах”. Установлення кожного конкретного “его-стану” учасника комунікації в конкретний момент спілкування – важливий чинник аналізу перебігу спілкування [3, с. 40]. Перебуваючи в одному із “его-станів”, мовець здатен до використання члена антонімічної пари того полюсу оцінки, до якого схиляються у даний конкретний момент його суб'єктивні уподобання. Наприклад, використання ситуативного антоніма *активний* до слова *байдужий* буде свідчити про орієнтацію мовця на дію, а антонім *чуйний* характеризує мовця орієнтованого на почуття. Це дає можливість дослідникові не тільки виявляти суб'єктивні чинники використання мовних одиниць, а також аналізувати їх вплив на перебіг інтеракції загалом.

На жаль, згаданого у деяких сучасних дослідженнях комунікативної лінгвістики так званого прагматичного аналізу поки що не вироблено, оскільки до цього часу методик і прийомів аналізу мови, властивих лише цьому методу, не створено. Вивчення прагматичної інформації антонімів спирається на сукупність загальнонаукових та гуманітарних методів дослідження, враховуючи специфіку антонімів як мовних одиниць.

Таким чином, використовуючи наукові напрями сучасного гуманітарного знання та напрямів сучасної науки про мову, лінгвістична прагматика опрацьовує власні методи, методики та прийоми аналізу мовного матеріалу для виявлення в ньому суб'єктивних чинників. Тому для кожного виду мовних одиниць дослідник прагматики має добирати найбільш доцільні методи аналізу. Для антонімів, зокрема, такими є елементи методів структурного аналізу, психосемантичні та психолінгвістичні методики, а також трансакційний аналіз. Однак лінгвістична прагматика лише починає опрацьовувати власні методи аналізу мови загалом і антонімії як лексико-семантичної категорії зокрема. Практичне застосування пропонує методів дослідження прагматичної інформації антонімів має стати першочерговою перспективою досліджень цього типу.

Література:

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. л-ра, 1961. – 394 с.
2. Баскакова И. Л. Практикум по психолінгвістике / Учеб. пособие для студентов педагогических вузов / И. Л. Баскакова, В. П. Глухов. – М. : АСТ : Астрель, 2009. – 187 с.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : Монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
4. Гулыга Е. В. О компонентном анализе значимых единиц языка / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 291-314.
5. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. – 2-е изд., доп. – / В. Ф. Петренко. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
6. Рыжова Л. П. Французская прагматика / Л. П. Рыжова. – М. : Эдиториал URSS, 2007. – 365 с.